

ODGOVORNOST I VRSTE ODGOVORNOSTI U NAŠEM SAVREMENOM DRUŠTVU

I

OPŠTI POJAM I ZNAČAJ ODGOVORNOSTI

1. Opšti pojam odgovornosti

Odgovornost označava svestan odnos čoveka prema društvenim vrednostima koje poseduje svako društvo i bez kojih ono, kao organizovana ljudska zajednica, ne može postojati. Taj odnos čoveka prema ovim društvenim vrednostima mora biti u skladu sa opšte vladajućim shvatanjem koje je objektivizirano kroz niz pravila ponašanja, bez obzira ko ih nameće — društvena grupa, odnosno klasa ili cela društvena zajednica. Odgovornost počiva na sposobnosti čoveka kao svesnog društvenog bića da može da razlikuje korisno od štetnog, racionalno od iracionalnog, pošteno od nepoštenog, a time i dozvoljeno od onog što sa stanovništva društva nije dozvoljeno. I zbog toga kad učini svesno i voljno, ili makar samo svesno, nešto što je nedozvoljeno on je odgovoran za takav postupak.

Prema tome, može se reći da je odgovornost polaganje računa pojedinaca ili grupe ljudi o svojim postupcima drugim pojedincima odnosno grupama ili celoj društvenoj zajednici koji nisu u skladu sa društvenim pravilima ponašanja i trpljenje posledice društvene osude zbog takvih postupaka. To znači, da odgovornost može postojati samo onda ako postoje određena pravila ponašanja, s jedne strane, i nepoštovanje tih pravila ponašanja od pojedinaca ili grupe pojedinaca, s druge strane. Stoga čovek može biti pozvan na odgovornost samo za ona svesna i voljna ponašanja koja nisu u skladu sa društvenim zahtevima izraženim u pravilima ponašanja i kojima se nanosi šteta nekom pojedincu, grupi ljudi ili društvenoj zajednici kao celini.

Ovakva odgovornost nužno predpostavlja dva subjekta: subjekta koji odgovara za nepoštovanje pravila ponašanja, tj. kršenja pravnog propisa kojim je ono određeno i subjekta pred kojim se odgovara i koji izriče i primenjuje sankciju. Odgovornost bez mogućnosti da se izrekne i primeni sankcija i nije u pravom smislu odgovornost. Ovde može biti reči o tzv. internoj odgovornosti, o samoodgovornosti. Istina, moglo bi se reći da i ovde postoji neka vrsta sankcije koja se može sastojati u griži svesti, samokritici, javnom priznavanju greške uz kajanje. To bi bila moralna odgovornost koja ima izvesnu snagu dejstva, ali koja može i ne mora po-

stojati, tj. koja ima fluidni karakter i stoga u uslovima postojanja razlika u društvenom položaju ljudi, njihovom odgoju i vaspitanju, interesima i stavu prema društvenim vrednostima, ne može biti sredstvo da pruži garanciju za savesno obavljanje svojih i društvenih poslova. Stoga u sadašnjem vremenu, t. verovatno i u uslovima dogledne budućnosti, odgovornost mora da postoji kao garant da će se dužnosti, prava i obaveze vršiti u skladu sa normama kao društvenim regulativima i to kao društvena kategorija čije se dejstvo odvija između dva različita subjekta od kojih jedan utvrđuje njeno postojanje, stepen i obim; i izriče sankciju. Od toga ko u ime društva sudi za nedozvoljeno ponašanje, kako to čini i kakvu sankciju izriče zavise oblici i vrste odgovornosti, o čemu će kasnije biti reči. Za nas je ovde važno da konstatujemo činjenicu da se kao korelat odgovornosti pojavljuje osuda, odnosno primena neke sankcije bez obzira na njenu vrstu. Drugim rečima, odgovornost je samo podobnost tj. uslov za primenu neke sankcije, ona se finalizira sankcijom.

2. Odgovornost kao društvena kategorija i njen značaj

Odgovornost je veća društvena kategorija i veći društveni problem. To proizilazi iz činjenice što nije bilo niti može postojati organizovano ljudsko društvo bez postojanja neke vrste odgovornosti. Odgovornost je neodvojiva od društva. Ona je isključivo društvena kategorija. Izvan ljudskog društva nema odgovornosti, jer ona je proizvod ljudske svesti da čovek može živeti samo u zajednici sa drugim tj. u društvu. A da bi se zajedno živelo mora postojati jedan red utvrđen raznim pravilima ponašanja koja moraju biti poštovana. I to poštovanje pravila ponašanja, da bi se obezbedilo postojanje i razvitak društva kao i pojedinca u njemu, i jeste ono što čini odgovornost. To je u suštini osećaj izgrađen svešću čoveka o nužnosti zajedničkog života. Zato i možemo da kažemo da samo ljudi, kao svesna društvena bića, mogu biti odgovorni i to opet samo ljudima tj. čoveku kao pojedincu, grupi ljudi koji predstavljaju zajednicu ili celoj zajednici.

Kao konstantna društvena kategorija odgovornost je tokom duge istorije ljudskog društva menjala svoje oblike ispoljavanja i mehanizme dejstva na ljudsku svest, ali njen osnovni zahtev je ostao uvek isti: da svako za svoj rad i ponašanje u društvu mora da polaže račune nekome. Ko će kome i zbog kojih zabranjenih ponašanja polagati račune, tj. odgovarati, zavisi od karaktera društva i odnosa koji u njemu vladaju. Kada kažemo od karaktera društva onda mislimo na to da li je u pitanju klasno društvo i koje ili besklasno društvo. Zavisno od karaktera društva zavisiće karakter odgovornosti, njegova suština. Međutim, odgovornost kao kategorija će uvek postojati kao neodvojiva kategorija zajedničkog ljudskog življenja, kao garant stalnog postojanja i razvoja određenog ljudskog društva. I uvek će se ona ispoljavati kroz zahtev da se za svoj rad i ponašanje polaže račun nekome kao predstavniku društvene zajednice ili nekog njenog dela, koji u ime te zajednice ili njenog dela može da osudi i primeni sankciju prema onome koji je tim svojim radom ili ponašanjem povredio utvrđena pravila ponašanja i time naneo štetu društvu, društvenim grupama ili pojedincima.

Tako posmatrana odgovornost se od uvek u svojoj funkciji pojavljivala kao osećaj uzdržavanja i samokontrole čoveka u njegovom ponašanju i time kao garant nekog harmoničnog reda koji obezbeđuje posto-

janje i razvitak društva, koje će uvek — dokle god postoji — posedovati neka pravila, imati čovekove regulative koji će nastojati da dovode u sklad brojne težnje individua sa opštom potrebom postojanja društva kao uslova postojanja svakog pojedinca. Istina, ta pravila će se sve više u budućnosti oslanjati na svest, na voljno poštovanje, a sve manje na društvenu sankciju kao prinudu, ali to ne znači da će odgovornost ostati bez zaštitne uloge sankcije. Sigurno je da će društvena sankcija uvek u nekom obliku postajati i izazivati odgovornost kao individualni osećaj čoveka da se savsesno ponaša u skladu sa zahtevima i potrebama društva a time je čuvati i kao društvenu kategoriju bez koje, kao što smo videli ne može postojati ni jedno društvo bez obzira na njegov oblik organizovanosti. Šta više, društvo, razvijajući se, ide iz nižeg u viši savršeniji oblik odgovornosti, pa će analogno tome i odgovornost prelazeći iz nižeg u viši, suptilniji oblik ispoljavanja.

3. Značaj odgovornosti u samoupravnom društvu

Ako je odgovornost kao društvena kategorija imanentna svakom društvu bez obzira na njegov oblik organizovanosti, onda je ona veoma značajna i za naše socijalističko društvo koje gradi samoupravni sistem. To utoliko pre što naše društvo gradeći sadržinski nov sistem odnosa pa stoga i nov sistem organizovanosti zahteva ne samo postojanje odgovornosti nego i nove mehanizme njenog dejstva.

Samoupravno društvo predstavlja jedan viši oblik organizovanosti, sadržinski različit od svih poznatih oblika. Jer svi oblici društvene organizovanosti bez obzira na oblik klasne vladavine, sem Pariske komune, poznavali su društvenu organizaciju upravljanja ljudima i stvarima, upravlja putem države kao aparata otuđene vlasti od široke mase naroda, a pre svega proizvođača kao stvaraloca vrednosti. Čak i u socijalizmu, gde nema samoupravljanja nego upravljanje putem države, stvari se po načinu upravljanja mnogo ne menjaju u odnosu na radnog čoveka. Istina, ovdje je država radnička, ona štiti interese radničke klase i upravlja umesto nje, ali pošto se radi o upravljanju odgovornost zadržava uglavnom klasični oblik ispoljavanja.

Samoupravno društvo, koje zamenjuje upravljanje od strane države upravljanjem od strane samih proizvođača, odnosno radnih ljudi rezultatima svoga rada i odnosima koji na toj osnovi nastaju kao i nekim društvenim poslovima, traži u izvesnom smislu i pojačanu međusobnu odgovornost. Zato je odgovornost jedno od najaktuelnijih pitanja našeg savremenog društva u sve intezivnijem samoupravnom razvoju. Od Devetog kongresa SKJ pa na ovamo, a naročito posle usvajanja amandmana od XXI — XXII organizacije udruženog rada i zajednice radnih ljudi društveno-političke organizacije i teritorijalno-političke zajednice dobijaju sve veća prava u korišćenju i raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju i rezultatima svoga rada a time i sve veći uticaj na vođenje poslova od zajedničkog interesa. Brojni poslovi i ovlašćenja preneti su iz nadležnosti federacije na republike, odnosno iz nadležnosti republika na opštine i radne organizacije udruženog rada. Na taj način radne zajednice, organizacije udruženog rada i komune postaju sve snažniji centri odlučivanja ne samo u vođenju svojih, već i društvenih poslova i na taj način

utiču i na kreiranje politike društvene zajednice, izražavajući svoje stavove preko svojih predstavnika. To znači da se stvara jedan nov društveno-politički sistem koji proizilazi iz suštine samoupravljanja i koji kao takav mora biti njegova organizaciono-politička forma dovoljno jasno pravno regulisana da bi mu omogućila dalji razvoj. Logično je da tako široko prenošenje prava i ovlašćenja na pomenute subjekte mora da povuče za sobom i obaveze savesnog i poštenog rada pa, razume se, i odgovornost pred drugim subjektima za rezultate svoga rada.

Ovakvom novom samoupravnom društvu raniji sistem odgovornosti — koji je po svojoj suštini administrativno centralistički i po kome se odgovornost mogla prevaljivati odozgo na dole, tj. sa viših funkcija na niže, pa i zataškati, prikriti ili pokriti višim interesom — ne može da obezbedi pravilan razvoj samoupravnog društva. Postojeći sistem odgovornosti, koji je nastao na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, počeo je da otkazuje u uslovima sve brojnijih i komplikovanijih odnosa koji nastaju izvan državne hijerarhije i njene organizaciono političke i pravne subordinacije. Njegove ranije manjkavosti ispoljene u mogućnosti prevaljivanja od viših na niže, mogućnosti zataškivanja od viših u odnosu na niže funkcije i obrnuto, zasnovane na ličnoj povezanosti, nadopunjuju se sada i novim manjkavostima čiji se izvor često nalazi u neprimenljivosti ovog sistema u domenu samoupravnih odnosa, tj. u mogućnosti da se izbegne njegova primena u sistemu kolektivnog odlučivanja. Saznanje ovih činjenica dovelo je do toga da se postavi zahtev o izgradnji jednog novog sistema odgovornosti. I ne samo to nego se smatra da je i postojeće shvatanje o odgovornosti prevaziđeno i stoga neadekvatno samoupravnom društvu te da se mora izgraditi drugačije shvatanje.

Međutim, nasuprot zahtevima da se pristupi izgrađivanju jednog novog sistema odgovornosti koji bi proizilazilo iz suštine samoupravnih odnosa kao kvalitativno novih odnosa nastalih na bazi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, postoji i drugačije shvatanje koje takođe polazi od istog osnova. Po ovom shvatanju, odgovornost kao polaganje računa izvan radnih zajednica, tzv. spoljna odgovornost nije potrebna samoupravnom društvu, jer je ona klasna, pa čak i ponižavajuća kategorija, koja negira samoupravljanje kao slobodan izraz svesnih i udruženih radni ljudi čiji se interesi sve više poklapaju sa interesima društva kao šire zajednice. Takvo shvatanje ne samo da je utopističko, jer idealizira čoveka kao samoupravljača i radnu zajednicu kao samoupravni organizam nego je i štetno. Njegova praktična primena značila bi razbijanje sistema jedinstvenog samoupravnog društva u automizirano društvo sve-moćnih radnih zajednica koje predstavljaju društvo za sebe, društvo u malom.

Tako je praktično ostvarivanje političke koncepcije o razvijenom samoupravnom i demokratskom društvu učinilo problem odgovornosti aktuelnim i prinudilo i političku i pravnu nauku da se pozabave ovim, pomalo zaboravljenim pitanjem, koje je od bitnog značaja za dalji razvoj socijalističkog samoupravnog društva. Od bitnog značaja zato, jer bez odgovornosti ne može biti ni slobode ni samoupravljanja. Samoupravljanje treba da omogući što širu slobodu akcije i pojedinaca i grupa ljudi i radnih zajednica u ostvarivanju svojih potreba i interesa, ali u skladu sa potrebama i interesima drugih ljudi i radnih zajednica i društvene zajednice kao celine.

Ako rezimiramo napred izložene činjenice možemo zaključiti da samoupravno društvo, kao viši oblik organizovane zajednice, ne samo što ne može postojati bez odgovornosti, već ta odgovornost mora biti intenzivnije izražena. Kao društvena kategorija ona mora da postane element svesti svakog čoveka i da prerasta sve više od osećaja odgovornosti pred drugim subjektom u osećaj odgovornosti i pred samim sobom. Mehanizam odgovornosti da svako pred svakim i pred samim sobom mora da polaže račune za svoj rad i svoje ponašanje postaće vladajući u razvijenom samoupravnom društvu. Ali sve dok takva vrsta odgovornosti ne ovlada dejstvovaće i pravna odgovornost pa i krivična kao njen najoštrij oblik u cilju obezbeđenja razvoja ovog istorijski novog i višeg oblika društva.

II

VRSTE ODGOVORNOSTI

1. Osnov razvrstavanja odgovornosti

Odgovornost se pojavljuje u nekoliko osnovnih oblika pri čemu svaki od njih ima drugačije dejstvo na subjekta odgovornosti. Međutim, i ako imaju različito dejstvo, oni nisu sasvim odvojeni i nezavisni jedan od drugog. Naprotiv, svi ti pojavni oblici odgovornosti se ne samo dodiruju nego se međusobno prepliću, pa čak i slivaju. U svakom pojedinačno uzetom obliku postoje i elementi nekog drugog oblika. Neki od oblika imaju toliko sličnosti da ih je teško razlikovati. Stoga utvrđivanje oblika odgovornosti i njihovo razvrstavanje nije ni malo laka stvar. To utoliko pre što se dejstvo nekih oblika u izvesnim slučajevima odvija paralelno i formalno nezavisno, dok u drugim slučajevima dejstvo jednog može zavistiti od dejstva nekog drugog oblika. Moguće je da dođe i do apsorbovanja jedne vrste odgovornosti drugom vrstom. Ipak češći je slučaj sticaja odgovornosti u vidu njihove kumulacije nego slučaj apsorpcij ili isključenja jedne vrste drugom vrstom.

Najpouzdaniji osnov za određivanje vrste odgovornosti jesu norme u vidu njihove kumulacije nego slučaj apsorpcije ili isključenja jednodgovornosti. Kao što je poznato u društvu postoje brojne i raznovrsne norme kojima se reguliše čovekovo ponašanje da bi se ostvarili određeni ciljevi koje to društvo želi da ostvari. Bez normi, koje sadrže pravila ponašanja, ne može postojati organizovano ljudsko društvo kao uređena zajednica ljudi. Razvrstavanje tih brojnih i različitih normi vrši se prema različitim kriterijumima kao npr. prema načinu stvaranja norme tj, prema njenom stvaraoču, prema načinu vršenja sankcije, prema njihovoj sadržini, prema obliku ispoljavanja norme, itd. Prva dva kriterijuma se najčešće uzimaju ali se drugi, tj. kriterijum načina primene sankcije prema prekršiocu norme uzima kao najsigurniji osnov za razlikovanje normi.¹⁾ Po tom osnovu se pravi razlika između moralnih, običajnih, političkih i pravnih normi. Kršenjem ovako razvrstanih normi, koje regulišu čovekovo ponašanje u društvu, imamo i različite delikte. Najpoznatiji

1. Opširnije o ovome videti: Dr R. Lukić: Uvod u pravo, Beograd, 1970, str. 24 — 32.

su moralni, politički i pravni delikti pa stoga i tri vrste odgovornosti: moralna, politička i pravna odgovornost. Prema tome, ove tri vrste odgovornosti imaju klasični karakter.

Pored ove tri klasične vrste odgovornosti danas se kod nas sve više govori i piše o jednoj novoj vrsti odgovornosti o tzv. neposrednoj društvenoj odgovornosti. O ovoj vrsti odgovornosti postoji dosta kontradikcije. Ima mišljenja da to nije nikakva nova vrsta odgovornosti, već moralna, odnosno simbioza moralno-političke odgovornosti. Preovlađuje međutim mišljenje da je to nov oblik odgovornosti koji izrasta iz suštine samoupravljanja i samoupravnih odnosa nastalih na bazi udruženog rada. Iako izgleda da ova vrsta odgovornosti ima hibridni karakter, ona ima posebnu sveru i poseban mehanizam dejstva pa nam se stoga čini da predstavlja poseban oblik odgovornosti imanentan samoupravnom društvu koji je u nastajanju.

Prema tome, u našoj savremenoj teoriji i praksi postoje četiri osnovne vrste odgovornosti: moralna, politička, neposredna društvena i pravna odgovornost.

2. Moralna odgovornost

Moralna odgovornost je ona odgovornost koju svako oseća zbog izvršenog moralnog delikta ne samo pred drugima nego i pred samim sobom. Ona se ispoljava u svesnom osećanju dužnosti da se u svakom slučaju postupa prema drugome časno i pošteno, isto onako kako bi se postupilo prema samom sebi, prema sopstvenoj ličnosti i sopstvenim interesima. Moralna krivica se ispoljava u osećaju stida, nelagodnosti i griži savesti. Moralna odgovornost je sastavni deo svesti. Ona je utkana u svest čoveka zajedno sa njegovim vaspitanjem u porodici, školi i društvu. Ona ima najosnovniji i najširi spektar dejstva, jer zalazi u sve ljudske i društvene odnose, u svako pojedino ponašanje čoveka kao društvenog bića. Zbog takvog svog dejstva ona prodira i u sve druge vrste odgovornosti.

Da bi smo sagledali njeno dejstvo moramo razmotriti karakter i dejstvo moralnih normi i njihov odnos prema drugim, osobito pravnim normama. Sigurno je da su moral i pravo dva najvažnija regulatora društvenih odnosa. Zbog svoje sveobuhvatnosti i mehanizma dejstva neki smatraju da moral ima čak i značajniju regulativnu funkciju od prava. To mišljenje proizilazi iz činjenice što pravo kao regulator društvenih odnosa postoji samo u društvima organizovanim u obliku države, tj. tamo gde postoji državna organizacija, dok moral kao regulator postoji u svim društvima bez obzira na oblik njegove organizovanosti. Pravo reguliše samo neke i to određene oblasti društvenog života, po pravilu najvažnije odnose sa stanovišta vladajuće klase, dok moral reguliše sve društvene i ljudske manifestacije. Moralne norme su mnogobrojne i veoma različite. Zato je dejstvo moralne odgovornosti tako široko, ali i difuzno.²⁾

Moralne i pravne norme nastaju na različite načine. Njihovo dejstvo nije uvek usaglašeno. Naime, one najčešće dejstvuju paralelno i mogu biti usmerene u istom pravcu, ka postizanju istog cilja, ali mogu biti us-

2. Vidi: Dr R. Lukić: Etika zapostavljenja grana društvenih nauka, O socijalističkom moralu, Zbirka članaka, Beograd, 1965, str. 42.

merene i ka postizanju različitih ciljeva. U prvom slučaju one djeluju konvergentno i skladno a u drugom divergentno i može doći do sukoba. Tako može doći do slučaja da postoji pravna odgovornost bez osećaja moralne krivice.

Moralne norme se sastoje u ocenjivanju postupka i aktivnosti ljudi i grupa ljudi sa stanovišta dobrog i zla. Sve što je dobro dozvoljeno je, sve što je zlo nedopustivo je. Otuda sve što je dobro moralno je a sve što je loše i ružno amoralno je i podleže osudi i preziru. Normalno je samo ono što je moralno, a nenormalno je sve što je nemoralno. Kao što se vidi, moralne norme su jednostavne i ne traže neko posebno tumačenje, kao što je to slučaj kod većine pravnih normi.

Za razliku od pravnih normi moralne norme nastaju neorganizovano, uglavnom spontano, u samom društvenom životu, tj. u interakciji ljudi i grupa ljudi. Otuda za njihovo stvaranje kao i kontrolu njihovog vršenja nema nikakvih posebnih organa niti utvrđenog postupka. One nisu date u pisanoj, već u praktičnoj formi. Kao što spontano nastaju, tako se i vrše. Naime, one se svojim postojanjem i praktičnim vršenjem utkvaju u svest ljudi. Stoga i njihova primena ne zavisi i ne crpe snagu od spoljne prinude, ma da i ona igra ulogu, već iz svesti o dobrom i lošem, lepom i ružnom, humanom i nehumanom. Drugim rečima, sa stanovišta primene, one su autonomne, jer ih subjekti vrše uglavnom zato što ih usvajaju. Međutim, iako moralne norme nastaju spontano, one nisu odraz slučajnosti, niti su, kako kaže prof. Luić, diktat nečije puste volje, već su odraz postojeće objektivne situacije, postojećih uslova društvenog života i procesa koji se odvijaju u materijalnoj i duhovnoj sveri društva, odnosno pojedinih društvenih grupa.³⁾

Moral je veoma heterogena i fluidna kategorija. Naime, iako je moral opštedruštvena i opštečovečanska kategorija, neodvojiva od čovekovog življenja u društvu, bez obzira na to o kakvom je društvu reč, on nije jedinstven. Naprotiv, on je heterogena i difuzna kategorija u tom smislu što svaka društvena zajednica ima svoj moral koji odražava njen način življenja u određenim uslovima koje je sama stvorila ili su se opštim zbivanjima stekli. Čak i u jednoj istoj društvenoj zajednici svaka društvena grupa pa i svaki pojedinac ima svoj posebni grupni, odnosno pojedinačni moral.

Grubo posmatrano mogu se izdvojiti četiri grupe morala. Najpre, postoji opšteljudski, odnosno opštečovečanski moral. On se sastoji od onih moralnih normi koje su postale sastavni deo ljudske civilizacije jer su prihvaćene od svakog civilizovanog društva i svakog čoveka. Svako društvo pa i svaki čovek javno osuđuju laž, lopovluk, nepristojnost, nepoštovanje starih ljudi i roditelja, nebrihu i sirovost prema deci nasilje prema nejakom ili bolesnom licu, itd. Dakle, ovaj moral je sačinjen od niza normi koje regulišu osnovne odnose čoveka prema čoveku, ona ponašanja koja ga čine društvenim i humanim bićem. Ovaj moral je opšta tekovina ljudskog društva. Bez njega teško da bi moglo i da postoji iole civilizovano društvo. Iz njega proizilaze i na njega se naslanjaju svi drugi oblici morala. Zatim, postoji društveni moral u užem smislu tj. moral određene društvene zajednice. To je moral koji održava ne samo objektivne uslove života u toj zajednici, već i vladajuću ideologiju toga društva.

3. Dr R. Luić: op. cit. str

Po pravilu to je moral vladajuće klase i sublimira njene interese i njen pogled na život i razvoj društva koje predstavlja. I baš zato što su u moralnim normama sadržani njeni ideali o društvu koje predstavlja, njene ocene i merila vrednosti, ovaj moral je najprisnije vezan za ideološke i političke koncepcije vladajuće klase, odnosno krugova i grupa koji u njeno ime vladaju. Sa tog stanovišta svaka epoha ima svoje izrangirane moralne vrednosti za čije nepoštovanje ili narušavanje, snagom ideološkog pritiska, putem informativnih i drugih sredstava usmene i pismene javne reči, zahteva moralnu odgovornost koja se na taj način nameće članovima cele zajednice i postepeno utkiva u njihovu svest. Tako, kapitalističko društvo ima svoj građanski moral, socijalističko društvo gradi svoj moralni sistem koji bi odražavao njegove odlike i istorijske težnje.

Grupni moral odražava položaj određene grupe u strukturi jednog konkretnog društva, njene poglede i ideale o svojoj ulozi. Zavisno od tog položaja, mesta i uloge u strukturi društva kod svake grupe postoje i specifični elementi morala pa stoga i posebne norme u nekim oblastima ponašanja. Grupni moral je takođe ideološki obojen. Ako grupa pripada vladajućoj klasi onda je njen moral zasnovan na ideološkim osnovama te klase. Njegovu posebnu odliku čine samo oni elementi koji su odraz njenog položaja u strukturi te klase i društva u celini. Ali ako se radi o grupi koja ima drugačiju ili suprotnu ideologiju od vladajuće klase, onda će njen moral u osnovnim principima biti drugačiji i dolaziće do sukoba ne samo sa vladajućim moralom tj. moralom vladajuće klase već isto tako i sa pravnim sistemom koji ne samo da je usko vezan za moral vladajuće klase, već je u izvesnom smislu i zasnovan na njemu. Treba reći da, ne dolazi do sukoba samo između moralnih normi grupa koje pripadaju različitim klasama, već i između moralnih normi različitih grupa u okviru iste klase, dakle onih grupnih morala koji imaju istu ideološku osnovu. Vladajuća klasa to ima u vidu i ona nastoji da u ime društvene zajednice nametne svim grupama neke, za nju najvažnije moralne principe koje postaju opšta vrednost toga društva.

Najzad, pojedinačni ili lični moral predstavlja jedan poseban vid morala koji igra veoma važnu ulogu u životu ne samo pojedinaca već i društva u celini. Iako je lični moral proizvod svih prethodnih oblika morala, on ima posebne odlike, odlike individua. On je zavistan ne samo od objektivnih uslova života, vaspitanja i obrazovanja, već i od snage volje i karaktera ličnosti. Upravo zato on i nosi neka osnovna psihološka obeležja određenog lica. Moralne odlike igraju veoma važnu ulogu u formiranju i čuvanju ugleda. Lični moral se reperkutuje i na ugled i na dostojanstvo svakog čoveka. Lični moral je osnov odgovornosti i samoodgovornosti. Zato se s pravom smatra da je lična moralna odgovornost najvažnija odgovornost, ona je prizma preko koje se prelamaju sve druge odgovornosti. Svako društvo nastoji da izgradi idealni moralni lik čoveka koji bi odgovarao ciljevima i težnjama toga društva. Taj idealni lik se nikada ne ostvaruje ali težnja njegovom približavanju je večita u svakoj društvenoj zajednici. Razlog je jednostavan i jasan: ukoliko je snažnija lična moralna odgovornost, utoliko postoji manja potreba za drugim vrstama odgovornosti, naročito onih iza kojih stoji fizička prinuda kao sankcija.

Socijalistički moral. Već smo rekli da socijalističko društvo ima svoj moral. Naime, ono prihvata sve one moralne vrednosti koje su postale opšta ljudska tekovina i koje su neotuđive od čoveka kao društvenog bića. Ovim moralnim vrednostima ono pridodaje nove vrednosti koje izrastaju iz socijalističkog načina proizvodnje i raspodele, održavajući socijalističke produkcione i društvene odnose. Na taj način ono gradi nov sistem moralnih vrednosti na bazi principa u kojima su sadržani ideološki pogledi zasnovani na marksizmu — lenjinizmu o budućem besklasnom društvu oslobođenog od klasnih naslaga. Socijalističko društvo teži, dakle, da oslobodi moral svake klasno-eksploatatorske primese i da ga učini opštedruštvenim i sveljudskim elementom svesti, da ga utka u društveno biće kako bi postao sveopšti regulator društvenih odnosa i ljudskih ponašanja kroz koja se ovi realizuju. Ovde je reč o opštem tipu socijalističkog morala. Njega, međutim, treba shvatiti uslovno, kao buduću kategoriju. To zbog toga što sada još uvek ne postoji jedan jedinstveni tip socijalističkog morala. Postoje moralni sistemi socijalističkih zajednica koji su odraz objektivnih i subjektivnih uslova izgradnje socijalizma. U tom smislu postoje izvesne razlike i u sistemima moralnih normi. Međutim, ideološka osnova socijalizma i krajnji cilj su isti, tako da su i osnovni moralni principi isti ili slični. Zato kada govorimo o socijalističkom moralu mi imamo u vidu te zajedničke osnovne principe na kojima se mora graditi moral svake socijalističke zajednice, sa svim njenim posebnim odlikama. Ali da bi se izradio potpuni tip socijalističkog morala potrebno je dosta napora i vremena. Preobražaj u ovoj oblasti teče sporo i prilično teško. Lakše se napuštaju pojedine moralne norme nego što se izgrađuju ili usvajaju nove. Zbog toga dolazi do vakuma u pojedinim oblastima života. Klasni ostaci i navike koje su ukorenjene i još uvek su sastavni deo svesti, vrše pritisak i dovode do devijacija. Te praznine i devijacije mogu dovesti i do izvesnih poremećaja pa i društvenih kriza u pojedinim oblastima društvenog života.

Osnovni princip jugoslovenskog socijalističkog morala su jasno postavljeni u Programu SKJ, Ustavu SFRJ i drugim političkim i pravnim dokumentima. Ti osnovni principi su: raspodela prema radu, samoupravljanje, ravnopravnost ljudi, humanizam, itd. Ovi principi uglavnom ističu rad i čovekovu ličnost kao najveće društvene vrednosti. Rad je osnov života društva i pojedinaca. Niko ne može živeti od eksploatacije na bazi svojine, privilegija, društvenog položaja, funkcija, korupcije, špekulacije, itd. Tako se stvara kult rada umesto nerada. Vrednost ličnosti svakog čoveka dolazi do izražaja kroz samoupravljanje. Ukida se upravljanje ljudima i stvarima od strane profesionalnih upravljača i daje se mogućnost svakom da učestvuje u upravljanju, tj. da bude aktivni učesnik u donošenju odluka o uslovima i rezultatima svoga rada, kao i o društvenim poslovima. Ovi osnovni principi jesu istovremeno osnova i pravne regulative.

Iz napred izloženog može se jasno videti značaj moralnih normi i moralne odgovornosti za svako društvo, a posebno za naše socijalističko društvo.

Dakle, moralna odgovornost je osnova i najsveobuhvatnija odgovornost u društvu. Ona je srž i žarište svake druge odgovornosti. Zato se njeni elementi nalaze u svim drugim vrstama odgovornosti. Ona je ele-

menat svesti, a proizilazi iz društvenog bića. Efikasnost ove odgovornosti zavisna je od svesti čovjeka, svakog pojedinca, od toga kako on prihvata moralne norme, tj. koliko su se one utkale u njegovu svest. Moralna odgovornost je autonomna odgovornost. To je pre svega samoodgovornost, pa tek onda odgovornost pred drugim. Sankcija se sastoji uglavnom u griži savesti, a zatim u podsmehu i najzad u preziru, bojkotu i mogućem fizičkom nasilju.

Kada bi moral bio jedinstvena kategorija podjednako usvojena od svih ljudi u jednoj zajednici, onda bi moralna odgovornost bila najefikasnija tako da bi potreba za svakom drugom odgovornošću otpala. Nažalost, on je još uvijek difuzna, nejedinstvena kategorija, čije su norme nejasno određene i nesigurne. Zbog svega toga je dejstvo moralne odgovornosti nedovoljno snažno da zaštiti društvo od raznovrsnih delikata, bez dejstva drugih vrsta odgovornosti, naročito pravne odgovornosti.

3. Politička odgovornost

Politička odgovornost se nalazi između moralne i pravne odgovornosti. Ona ima elemente i jedne i druge vrste odgovornosti, ali se ne poklapa ni sa jednom od njih. I baš zato što ima elemente i jedne i druge ona se može pojaviti u dva vida: kao društveno-politička i pravno-politička odgovornost. Ta njena dva vida ispoljavanja tako su usko povezana da se neprestano mešaju i nije ih lako odvojiti. To utoliko pre što se oni dopunjuju u svom dejstvu tako da u spoju čine jednu celinu političke odgovornosti u širem smislu⁴).

Za političku odgovornost se kaže da je to »odgovornost izabranih lica, političkih funkcionera i užih političkih tela za pravilnost i efikasnost svoga rada pred onim ko ih je izabrao, imenovao ili postavio, odnosno u čije ime oni donose odluke ili pred onima na koje se odluke odnose⁵). Može se odmah reći da ova definicija određuje pojam političke odgovornosti uglavnom sa stanovišta ustava i državno-pravnog političkog sistema tako da nije sveobuhvatna. To zbog toga što se politička odgovornost ne odnosi samo na izborna lica, politička tela i funkcionere nego i na članove političkih organizacija za sprovođenje osnovne političke linije predviđene programom, za izvršenje konkretnih zadataka iz tog programa, za ideološku čvrstinu i poštovanje normi o načinu rada i ponašanja, itd.

Ovde neće biti reči o pravno-političkoj odgovornosti, jer to je poseban vid pravne odgovornosti, već o društveno-političkoj odgovornosti kao vanrednoj kategoriji. Za ovaj vid političke odgovornosti se često čuje naziv — moralno-politička odgovornost. Moralna i politička odgovornost su veoma bliske pa se često mešaju, a ponekada i indentifikuju. Međutim, one nisu identične⁶).

4) Dr M. Jovičić: Pojam i pravna priroda političke odgovornosti u radnim organizacijama; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji 1968 g. str. 89.

5) Mala politička enciklopedija, Beograd, 1966, str. 866.

6) Dr. A. Fira: Odnos lične i kolektivne odgovornosti članova organa upravljanja; Materijal sa Simpozijuma u Opatiji, 1968 god. str. 101.

Društveno-politička odgovornost proizilazi iz normi koje stvaraju i primenjuju društvene i političke organizacije za razliku od moralnih normi koje se stvaraju neorganizovano od »difuznog« društva. Norme iz kojih proizilazi politička odgovornost stvaraju se po izvesnim postupku, naprimer, kod donošenja statuta organizacije ili programa gde se određuju ciljevi, način njihovog ostvarenja, stil rada, itd. Ove organizacije imaju organe koje biraju i koji vode brigu o ostvarivanju ciljeva i konkretnih zadataka i poštovanju normi u radu i ponašanju. Postoji i postupak za utvrđivanje odgovornosti i primenu sankcija. O postojanju ili nepostojanju odgovornosti kao i o primeni sankcija odlučuju ili posebni organi ili tela ili pak cela organizacija, odnosno skup članova.

Za pokretanje političke odgovornosti ne postoji neki automatizam shodno pravnoj odgovornosti »ex officio«, već se ona pokreće slobodnom inicijativom pojedinaca ili organa i podleže proceni celishodnosti. Naime, organ odnosno telo koje utvrđuje odgovornost ima diskreciono pravo da procenjuje da li je politički celishodno da se pokreće odgovornost i primeni sankcija ili ne.

Politička odgovornost se, dakle, sastoji u polaganju računa zbog svog necelishodnog rada, zbog, neizvršenja programskih zadataka ili njihovom vršenju suprotno političkoj platformi, odnosno zbog vršenja zadataka na način kojim se krši ugled odnosne organizacije i kompromituje njena politika u celini ili u određenoj oblasti. Za necelishodnost u radu, za neizvršenje zadataka, ili pak za štetan rad sledi sankcija koja može biti izražena u formi kritike, opomene, ukora, prihvatanja ostavke, opozivanja ili smenjivanja sa funkcije i, najzad, u isključenju iz organizacije.

Za razliku od pravne odgovornosti koja je u izvesnom smislu automatizovana, politička odgovornost je dosta elastična i fleksibilna, ali i manje efikasna. Po svojoj fleksibilnosti i elastičnosti, politička odgovornost je slična moralnoj odgovornosti. Ali dok kod moralne odgovornosti ta fleksibilnost proizilazi iz difuznosti moralnih shvatanja i nepostojanja organa koji primenjuje sankcije, dotle kod političke odgovornosti ta fleksibilnost je zavisna od političke situacije, oportunisti i uspeha u njenoj primeni, tj. procenite da li je veća korist ili šteta, da li je pogodan momenat za njeno dejstvo ili ne. Efikasnost političke odgovornosti zavisi od kompatnosti, tj. idejnog i moralnog jedinstva, od snage društvenog uticaja organizacije pa i od ukupne političke situacije, tj političkih odnosa snaga u odnosnoj organizaciji pa i zemlji u celini. Ideološka opredeljenja i ubeđenja igraju veliku ulogu i u osećanju političke odgovornosti. Ta opredeljenja mogu da idu od karijerističkog i oportunističkog prihvatanja programskih ciljeva preko svesne odanosti istim koja ima realan stvaralački karakter do idologije i fanatizma. Osećaj političke odgovornosti kod subjekata na koje se ona odnosi zavisi, dakle, od stepena shvatanja i odanosti prihvaćenoj ideologiji, njenom projektu o izgradnji sadašnjeg i budućeg društva.

Politička odgovornost se oslanja na moralnu odgovornost, jer se i sama politika oslanja ili zasniva na moralu određene društvene klase ili grupe. Politika je klasno najčistije opredeljena svera u društvenoj nadgradnji. Ali da bi bila uspešna, ona se oslanja na moral ili neke moralne

principe koji već postoje u društvu utičući tako na razvoj i samog morala politizirajući ga ili, pak, stvara novu vrstu političkog morala. Ukoliko je politika više zasnovana na opšteljudskim moralnim principima ukoliko ima više izgleda na uspeh. Jasno je da je i odgovornost u ovakvom slučaju efikasnija.

U našem savremenom samoupravnom društvu sve više se govori o jednoj novoj kategoriji odgovornosti, o neposrednoj društvenoj odgovornosti. Ova odgovornost po svojim elementima ima izvestan karakter simbioze između moralne i političke odgovornosti pa čak i pravne odgovornosti, ali koja treba po svom mehanizmu dejstva da predstavlja nov oblik odgovornosti i to odgovornosti samoupravnog društva. Stoga ćemo se na njoj posebno zadržati.

4. Neposredna društvena odgovornost

Neposredna društvena odgovornost je vanpravna kategorija koja proizilazi iz sistema samoupravljanja. To je poseban oblik odgovornosti koji postoji i vrši se izvan pravnog mehanizma. Ona je nastala na bazi koncepcije da se klasična odgovornost dejuridizira i socijalizira tako da se učini osnovnim elementom samoupravne demokratije i garantom njenog daljeg razvoja.

Koncepcija neposredne društvene odgovornosti sadržana je i u Ustavu SFRJ, gdje se kaže da »Sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini upravljaju neposredno radni ljudi koji rade tim sredstvima u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice, odgovorni jedni drugima i društvenoj zajednici.⁷⁾ Ovom formulacijom izražen je princip neposredne društvene odgovornosti kao posebnog oblika koji je adekvatan samoupravnom društvu. Taj princip se sastoji u tome da svako za svoj rad u radnoj organizaciji i na društvenim poslovima, bez obzira na karakter toga rada i značaja radnog mesta, položaja ili funkcije, odgovara svakom članu radne zajednice, radnoj zajednici i društvu. Izraz »svako« obuhvata ne samo pojedince, već i radne zajednice koje odgovaraju za svoj rad drugim radnim zajednicama i društvu, a u izvesnim slučajevima i pojedincu. Ovako formulisana neposredna društvena odgovornost ima, prema prof. dr. J. Đorđeviću dve strane ispoljavanja odnosno dve forme dejstva. Prva forma dejstva sastoji se u tome da »za celokupan lični rad u radnoj zajednici bez obzira na karakter toga rada, položaje i funkcije uspostavljena je međusobna odgovornost koja je izraz ne samo radne i interesne solidarnosti već i zavisnosti rada jednih od rada drugih. Druga forma dejstva ove odgovornosti jeste odgovornost radne zajednice, radne organizacije kao i svakog pojedinca ne samo za ono što radi i kako radi već i za društvenu koristnost i usklađenost ovih aktivnosti sa drugim interesima izvan radne organizacije.⁸⁾

Koncepcija o ovakvoj odgovornosti proizilazi iz podruštveljenosti ne samo sredstava za proizvodnju, već i rada svakog pojedinca. Naime, rad svakog člana radne zajednice povezan je sa radom svakog drugog člana.

7. Ustav SFRJ »Osnovna načela« odeljak III, stav 1.

na te radne zajednice, a rad i poslovanje svake radne zajednice, posredno ili neposredno, povezani su sa radom i poslovanjem drugih radnih zajednica i društva u celini. Drugim rečima, svaki lični rad u samoupravnom društvu je istovremeno i društveni.⁹⁾ Na bazi takvog karaktera rada nastalo je i samoupravljanje i došlo do prenošenja širih ovlašćenja u pogledu samostalnog i slobodnog odlučivanja od strane radnih ljudi i radnih zajednica o svojim i društvenim poslovima. Samo se po sebi razume da nasuprot takvih ovlašćenja mora da stoji i adekvatna odgovornost kao garant da će ona biti vršena u skladu sa interesima društvene zajednice. A odgovornost adekvatna samoupravljanju može biti samo neposredna društvena odgovornost.

Postavlja se pitanje: kakav je mehanizam dejstva ove odgovornosti i kakva je njena sadašnja uloga? Već smo istakli da je ovo vanpravna kategorija odgovornosti. Ona postoji i vrši se izvan pravnog mehanizma, izavan monopola vlasti i hijerarhije državnih organa. Formalno ona ne proizilazi iz pravnih pravila već iz opštih pravila života socijalističkog društva, opštih normi socijalističkog morala i drugih društvenih merila vrednost. Ona je, dakle, rezultat shvaćene nužnosti i automnog delovanja udruženih radnih ljudi i radnih zajednica. Ni društvena reakcija ovde nema karakter sankcije sa pravilnim posledicama. Sankcija se ovde izražava u konstatovanju društveno-neadekvatnog ponašanja i moralno-negativnoj političkoj oceni ili u nekom drugom obliku društveno-političke reakcije. Akteri koji ostvaruju ovu kategoriju odgovornosti su organizovane društvene snage kao što su: društveno-političke i druge organizacije, skupovi građana i drugi nosioci svesti i akcije.¹⁰⁾

Posmatrano ovako, neposredna društvena odgovornost predstavlja moralno-političku kategoriju, koja može da postane efikasan instrument za regulisanje sukoba i korekciju neadekvatnih ponašanja pojedinaca i zajednica u jednom visoko razvijenom samoupravnom društvu u kome će biti preživljene sve manjkavosti i negativnosti klasnog društva, koje su se svojim mnogovekovnim postojanjem utkale u svest ljudi i društveno biće. Da bi ovakav instrument bio dovoljan za obezbeđenje prava i garant za savesno vršenje obaveza svakog, pri čemu će taj svako osećati da je odgovoran pred drugim pojedincima i grupama i da su oni odgovorni pred njim, potrebno je da društvena i pojedinačna svest budu visoko razvijene i oslobođene od čitavog niza manjkavosti i nedostataka. Pre svega, da bi se izgradio takav osećaj odgovornosti kod ljudi potrebno je da čovekova svest bude oslobođena od egoizma i vlastoljubivosti tako da svako bude sposoban da se psihički uzdigne iznad svoje ličnosti i izjednači tuđe potrebe, zahteve i interese sa svojim. Razume se da bi se to postiglo mora se prethodno društveno biće strukturalno izmeniti, tako da onemogućiti rađanje i reprodukciju ovih nedostataka. Tek tada bi, po našem mišljenju, ovakva vanpravna kategorija odgovornosti mogla samostalno i efikasno da

8. Vidi: Dr. J. Đorđević: *Odgovornost i samoupravljanje; Odgovornost u radnim posebno privrednim organizacijama u sistemu društvene svojine i samoupravljanja*, Simpozijum u Opatiji, 1968, str. 13.

9. Dr. R. Lukić: *Sociološki vidovi odgovornosti u radnim organizacijama; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji*, 1968, str. 45.

10. M. Brkić: *Vrste i oblici odgovornosti i njihov međusobni odnos; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji*, 1968, str. 75.

deluje bez oslanjanja na pravnu odgovornost kao ostatka upravljanja i državnosti. Ali to vreme je još dosta daleko. Sve dotle ona je jedna moralno-politička projekcija jedne buduće kategorije odgovornosti, koja u savremenim društvenim uslovima života i na sadašnjem stepenu razvoja društva i ljudske svesti, gde su moralne vrednosti tako fluidne i difuzne, a opterećenja negativnostima tako brojna i ozbiljna, može biti samo jedan pomoćni korektiv ponašanja pojedinaca, grupa i zajednica i to sa uslovnim dejstvom.

Treba reći da pojam neposredne društvene odgovornosti nije podjednako shvaćen. Neki smatraju da je ona samo interna, a ne i eksterna odgovornost. Takav zaključak izvlače iz značenja reči autonomnosti kao elementa neposredne odgovornosti. To može da negira ovu kategoriju odgovornosti, ali o tome će nešto kasnije biti reči. S druge strane, postoji shvatanje da neposredna odgovornost ne može povlačiti nikakvu sankciju, jer je sankcija klasni ostatak prinude imanentan samo državnom ali ne i samoupravnom društvu. Ovakvo gledište je nihilističko i ima prizvuk anarhičnosti. Ne može se zamisliti odgovornost bez neke vrste sankcije, bez podnošenja društvene posledice izražene u nekoj formi društvene reakcije. Suština odgovornosti nije u sankciji, ona se ne identifikuje sa sankcijom, ali je njeno postojanje, ili bolje rečeno, njeno dejstvo usko povezano sa sankcijom. Tačna je primedba da je sankcija spoljni i neodvoljivi deo odgovornosti, garant njenog dejstva, a ne i njenog postojanja. Neposredna društvena odgovornost kao što smo videli ima sankciju koja je, kao i sama ova odgovornost, vanpravne prirode.

Iz svega napred izloženog proizilazi da je neposredna društvena odgovornost jedan oblik odgovornosti koji je adekvatan samoupravnom društvu po svojoj suštini, ali koji na sadašnjem stupnju društvenog bića i svesti nije dovoljan da pruži zaštitu ni pojedincu ni samoupravnom društvu. Drugim rečima, neposrednoj društvenoj odgovornosti, kao novom obliku odgovornosti, pripada budućnost. Ali na ovom stupnju društvenog razvoja, ona ne može biti ni jedini ni osnovni oblik odgovornosti. Ovaj oblik odgovornosti je u procesu razvoja u okvirima državnosti, koju postepeno potiskuje sužavajući njen obim, tako da se i neposredna društvena odgovornost mora odvijati u okviru pravne odgovornosti, sužavajući postepeno polje njene primene. Taj proces će verovatno duže trajati. Pri tome se mora voditi računa da ne sme da dođe do interferencije odgovornosti ili do vakuma, što se već oseća kod nas, i da time budu ugroženi opšti interesi ili prava građana. Da je ovakvo odvijanje toka ustvari proces zamene pravne odgovornosti vanpravnom kategorijom neposredne društvene odgovornosti vidimo iz činjenice što se i samoupravno regulisanje odvija u okvirima zakonskih pravnih propisa. Sama ta činjenica govori o nužnosti postojanja pravne odgovornosti. Dejstvo neposredne društvene odgovornosti i obim njene primene zavise od čitavog niza faktora od kojih su svakako najznačajniji: ekonomski razvoj društva, podizanje opšte kulture ljudi i samoupravne svesti, razvijena integracija interesa pojedinaca, grupa i kolektiva sa interesima zajednice kao celine. Sve dotle dok ovi faktori ne budu toliko snažni da ovu odgovornost učine elementom svesti svakog čoveka i elementom samoupravnih odnosa, pravna odgovornost će biti nužna kategorija ne samo za zaštitu ličnih i društvenih interesa u sistemu samoupravljanja radnih ljudi i zajednica, već i

za afirmaciju same neposredne društvene odgovornosti. Transformacija pravne u vanpravnu odgovornost je, u velikoj meri, paralelna transformaciji državnih kompetencija u društvene poslove. Stoga i nužnost paralelnog postojanja obeju kategorija odgovornosti, pri čemu u sadanjim uslovima prednost pripada pravnoj odgovornosti, koja baš zato što sadrži elemente državno-pravne prinude, može da obezbedi dalji razvoj samoupravnog društva u okvirima zajednice, koja još uvek zadržava oblik pravne države.

S obzirom na dvostruki karakter odgovornosti mora postojati i dvostruki mehanizam sa većim brojem oblika u kojima se one ispoljavaju.

Neposredna društvena odgovornost kao vanpravna kategorija se uglavnom pojavljuje u dva oblika: kao interna i spoljna odgovornost.

Interna ili unutrašnja odgovornost se ispoljava u tome što samoupravljači odgovaraju samoupravnom organu, a ovaj samoupravnom telu, tj. samoupravnoj radnoj zajednici. Cela se odgovornost odvija unutar radne zajednice, ali su subjekti sankcije i odgovornosti odvojeni. Sankcija je opoziv, ostavka, javna kritika ili neka disciplinska mera. Ne treba zaboraviti da u ovoj vrsti interne odgovornosti ima elemenata pravne odgovornosti. Međutim, prava interna neposredna odgovornost je ustvari samoodgovornost. To je slučaj kad radna organizacija svodi bilans lošeg poslovanja, odnosno kada povlači konsekvencu rđave odluke koju je donela. Ovde su subjekt odgovornosti i subjekt sankcije poistovećeni, spojeni u istom nosiocu i rezultanta je da odgovornosti nema. Samoodgovornost je moralna kategorija gde se sankcija sastoji u griži savesti, samoprekoru, javnom pokajanju, podnošenju ostavke tj. koja je nažalost nepostojana i stoga neefikasna, ali koja kada bi bila efikasna, kako kaže prof. Lukić, druge odgovornosti ne bi bile potrebne.¹¹ Postoji shvatanje da samoupravna odgovornost ne može biti spoljna, već samo unutrašnja s obzirom da je ona autonomna i da se vrši izvan hijerarhije organa vlasti. Unošenje bilo kakve spoljne odgovornosti, po ovom shvatanju, predstavljalo bi pritisak kojim se sužava samoupravljanje, koje po svojoj suštini, mora biti slobodan izraz volje svakog pojedinca kao samoupravljača i samoupravnog organa u donošenju odluka iz domena vršenja poslova kojima se bavi samoupravna zajednica. Ovo gledište ima oslonca u postojanju neopravdanih pritisaka, ali ne i naučnom pogledu. Interna odgovornost kao jedini oblik samoupravne neposredne odgovornosti može postojati samo u idealno zamišljenom samoupravnom društvu, kakvog u stvarnosti nema i kakvog možda neće ni biti, jer ni idealnih ljudi neće biti. Čak i pri postojanju tako zamišljenog samoupravnog društva autonomna interna odgovornost ne može biti jedini oblik društvene odgovornosti s obzirom da odluke koje donose samoupravna tela ili njihovi organi ne tiču se uvek samo interesa te radne zajednice i njenih članova, već i subjekata izvan te radne zajednice i društva kao celine. Stoga je nužan i spoljni oblik ove odgovornosti.

11. Vidi: Dr R. Lukić: Društveno-politički vidovi odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija; Referat podnet na savetovanju: »O krivično-pravnoj zaštiti samoupravnih prava i odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija«, održanom u Subotici od 12 - 16. X. 1970 str. 5 - 10.

Spoljni ili eksterni oblik neposredne društvene odgovornosti je ustvari vanpravna društveno-politička odgovornost. Ovde se ne odgovara interno organu ili telu, već nekom drugom organu ili telu izvan radne organizacije kao samoupravnog tela. Subjekat pred kim se odgovara je taj spoljni faktor i to je najčešće zajednica u užem ili širem smislu (na pr. komuna, republika, itd.). Specifičnost ove vrste odgovornosti je u tome što ne postoje pravila kojima se utvrđuju prava i dužnosti, niti pravila kojima je određen postupak za utvrđivanje odgovornosti i primenu sankcije, u slučaju nevršenja ili štetnog vršenja obaveza, odnosno poslova koje nosiocu odgovornosti poverava društvo. Ona proizilazi, kao što smo videli, iz opštih pravila života i društvenih programa koji nalažu svakom da na određenim poslovima radi u interesu društva. Stoga je ona programska, nedovoljno određena i difuzna. Sankcija takođe nije određena i ne primenjuje se direktno, već indirektno. Ona se ispoljava u vidu javne osude neadekvatnog ponašanja od strane određenih društvenih organizacija, odnosno njihovih foruma ili skupova građana. Javna osuda može se pojaviti u formi javne kritike izrečene na skupu ili objavljene putem sredstava informacije ili u formi kampanje, tj. sistematske osude javnim putem. To je reakcija javnog mnjenja. Ovakva društveno-politička odgovornost može imati veoma snažno dejstvo, jer se njome vrši jak pritisak na određene pojedince, samoupravne organizacije ili organe zbog ponašanja koje je palo pod udar negativne ocene čime se upravo i prouzrokuje neposredna interna odgovornost koja može dovesti do davanja ostavke, opoziva sa funkcije, odnosno položaja ili iz članstva u samoupravnom organu, ili pak, u javnom priznanju greške i promeni stava. Da li će do ovoga doći ili ne zavisi od autonomne odluke internog organa ili pojedinca. Ova odluka ima diskrecioni karakter, jer proizilazi iz diskrecionog prava slobodne ocene organa odlučivanja.

Dejstvo ove vrste neposredne društvene odgovornosti zavisi od osnovanosti argumentacije i konstelacije društvenih snaga, pri čemu je ovaj drugi faktor često presudan. Moguće su zablude i iskrivljavanja činjenica, zbog toga što se one ne utvrđuju po jednom postupku gde su subjekti jednaki i gde se svim okolnostima posvećuje ista pažnja. Sigurno je da ova vrsta odgovornosti ima veliku ulogu u samoupravnom društvu. Ta niena uloga će imati sve veći značaj za ljudsku svest, za izgradnju osećaja samoodgovornosti svakog čoveka u razvijenom samoupravnom društvu.

Neposredna društvena odgovornost je ustvari samoupravna odgovornost koja je u procesu izgradnje i kojoj stoga naši novi ustavi pridaju sve veći značaj. Tako Nacrt novog Ustava SFRJ predviđa da se izgradnja društva kao slobodne zajednice proizvođača od strane radničke klase i svih radnih ljudi i razvoj samoupravne socijalističke demokratije kao posebnog oblika diktature proleterijata obezbeđuje između ostalog i ličnom odgovornošću nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija: odgovornošću organa vlasti i samoupravljanja, smenljivošću nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija i ograničenjem njihovog ponovnog izbora i postavljanja na određene funkcije.¹²

12. Osnovna načela Nacrta novog Ustava SFRJ, tačka IV i V, objavljenog 9. juna 1973. godine.

Odogovornost je neotuđiva od čoveka i građanina, isto onako kao što je neotuđiva sloboda misli. Čak i onda kada se čovek može izvinjenjem osloboditi odgovornosti pred drugim on ostaje odgovoran pred sobom. Njegov moralni lik odražava se u njegovoj svesti i savesti, koja ukoliko postoji ne može biti mirna, bez refleksije osude. Samoupravna odgovornost može biti pojedinačna i kolektivna, jednostrana i višestrana, tj. međusobna i solidarna. Međusobna ili uzajamna odgovornost je nužnost koja proizilazi iz međusobnih odnosa radnika u udruženom radu. Bez postojanja međusobne odgovornosti i to svakoga-prema svima i svih prema svakome ne mogu se u punom smislu ostvariti slobode i prava građana i solidarnost svih radnih ljudi. A to znači da je svako odgovoran za svako svoje ponašanje a posebno za samoupravno odlučivanje i sprovođenje samoupravnih odluka. Upravo zbog toga Nacrt novog Ustava poklanja toliko pažnje samoupravnoj odgovornosti.¹³

Dakle, neposredna društvena odnosno samoupravna odgovornost teži da transformiše pravnu odgovornost i da je vremenom eliminiše isto onako kao što će društveni dogovori i sporazumi zauzeti mesto zakona i drugih državnih pravnih akata i time eliminisati vremenom funkciju države na planu zakonodavne normativne delatnosti uopšte. Ali isto onako kao što se sadašnji društveni normativni akti (dogovori, sporazumi, statuti i pravilnici) zasnivaju ili oslanjaju na norme državnog zakonodavstva tako se i samoupravna odgovornost još uvek oslanja na pravnu odgovornost. Taj put verovatno će biti dosta dug, ali će on sigurno dovesti do transformacije pravnog u samoupravno regulisanje odnosa, a time i do transformacije pravne u vanpravnu tj. neposrednu društvenu odgovornost.

5. Pravna odgovornost

Pravna odgovornost je najizrazitija, pa i najefikasnija, odgovornost klasnog društva. Njena primena je kroz celu klasnu istoriju vezana za državne organe i to, pre svega, za posebne organe prinude. Ta činjenica da država preko svojih organa utvrđuje pravnu odgovornost i primenjuje sankciju karakteriše ovu kao prinudnu i nametnutu odgovornost. U tom smislu ona se pojavljuje kao atribut države, za razliku od moralne odgovornosti koja ima karakter atributa društvene zajednice u užem ili širem smislu. Sigurno je da će ova odgovornost postojati sve dok postoji klasno društvo i država, odnosno sve dok u socijalističkim zajednicama postoje elementi klasnog društva i državni oblici upravljanja bez obzira na njihovu strukturalnu i organizacionu formu. Ali je sigurno i to da će sa odumiranjem moći države, sa slabljenjem njene društvene uloge u korist organa društvenog upravljanja, slabiti i ulogu prava i pravne odgovornosti u korist drugih oblika društvene odgovornosti. Budući da mi živimo u epohi početka njenog »odumiranja« to je ona još uvek snažan faktor u

13. Vidi: Nacrt novog Ustava čl. 11, 13, 83, 135 i 137. Slične odredbe sadrže i nacrt republičkih ustava. Tako npr. u čl. 124 Predloga Ustava SRS predviđa se pored odgovornosti i nečasnog poslovnog organa i odgovornost članova saveta organizacije udruženog rada kao i članova kolegijalnog izvršnog organa, koja se utvrđuje zavisno od njihovog uticaja na donošenje ili izvršenje odluka.

očuvanju i zaštiti socijalističkog samoupravnog društva i stoga je neophodno njeno proučavanje.

Pravna odgovornost vezana je za postojanje pravnog delikta. A pravni delikt postoji onda kada je prekršena neka važeća pravna norma. Do kršenja pravne norme, a time i izvršenja delikta, dolazi kada se ne postupi po zapovesti, odnosno, ako se postupi suprotno zabrani koja je sadržana u dispoziciji određene norme. Te zapovesti i zabrane upućene su, po pravilu, svakom čoveku kao članu društvene zajednice sa ciljem da ga usmere na dozvoljeno, a time i društveno korisno ponašanje. Deliktno ponašanje se realizuje kroz posledicu kao društveno opasno ili kao društveno štetno ponašanje. Budući da je društvena opasnost karakteristična samo za odredenu vrstu pravnih delikata to je za pravni delikt kao opštu kategoriju adekvatnije reći da je to društveno štetno ponašanje. Njegova štetnost se sastoji u tome što se njime povređuju ili ugrožavaju društvene vrednosti ili vrednosti pojedinaca koje su pravom zaštićene, kao što su povreda ili ugrožavanje ličnosti čoveka, njegovih imovinskih dobara, onemogućavanje vršenja prava koja mu pripadaju, onemogućavanje ostvarivanja interesa koji su pravno dozvoljeni, itd. Dakle, posmatrano sa stanovišta posledice mogli bi smo najprostije da definišemo pravni delikt kao ponašanje čoveka koje je protivpravno i društveno štetno.

Pravni delikt kao opšti pojam za sva protivpravna i štetna ponašanja ima svoja obeležja, slična obeležjima krivičnog dela. Najpre, pravni delikt, se vrši ljudskom radnjom a efektuje kroz posledicu. Radnja kojom se ostvaruje deliktno ponašanje može se pojaviti u dve forme: kao radnja činjenja ili nečinjenja, odnosno uzdržavanja od delatnosti. Međutim, da bi radnja nečinjenja mogla biti uzrok deliktne posledice mora da postoji obaveza na činjenje koja proizilazi iz nekog pravnog propisa, ugovora ili iz prethodne radnje kojom je stvorena opasna situacija za neko dobro. Radnja je uvek manifestovana u spolnom svetu kroz vršenje fizičkih pokreta ili njihovo nevršenje. Psihološki procesi kao što su misli, želje, osećanja, itd. nisu radnje sve dok ne dobiu svoje ispoljavanje kroz neku vrstu delatnosti. Druga karakteristika pravnog delikta jeste protivpravnost, tj. da je to ponašanje protivno pravnoj normi, odnosno zapovesti ili zabrani sadržanoj u njoj. To može biti bilo koja norma iz postojećeg pravnog sistema koja je u važnosti. Treće obeležje pravnog delikta je njegova štetnost za društvo ili pojedince koja se kroz posledicu povrede ili ugrožavanja nekih materijalnih dobara, prava ili interesa oduzima i na društvene odnose. Treba odmah reći da su protivpravnost i društvena štetnost toliko usko povezane da mnogi smatraju da je to jedno isto, tj. da se radi samo o jednom elementu, elementu protivpravnosti. Protivpravnost, po ovom shvatanju, ima dva pojavna oblika: formalni i materijalni, pri čemu se ovaj poslednji odražava kroz društvenu štetnost. Naime, protivpravnost nužno u sebi sadrži i štetnost i, stoga svako ponašanje koje je protivpravno istovremeno je i štetno. Da nije štetno ono ne bi ni bilo proglašeno protivpravnim. Na prvi pogled izgleda da je to tačno. Tačno je da se jedno ponašanje proglašava protivpravnim zato što je štetno za određeno društvo. Ali ako takvo ponašanje vremenom, zbog promena u sveri društvenih odnosa, prestane da bude štetno ono nije samim tim prestalo da bude i protivpravno. Baš u toj mogućnosti da dođe do sukoba između

protivpravnosti i društvene štetnosti i leži dokaz da su to dva samostalna ali usko povezana elementa. Najzad, kao poslednje obeležje pravnog delikta, a za nas i najvažnije, jeste vinost kao subjektivna strana delikta. Naravno, pravni delikt može biti posmatran i objektivno bez njegove subjektivne strane, tj. ne vodeći računa o čoveku kao svesnom i voljnom društvenom biću koji je njegov izvršilac. Međutim, za nas je upravo ovaj subjektivni element najvažniji, jer on čini sadržinu pravne odgovornosti

Pravna odgovornost proizilazi iz skrivljenog izvršenja pravnog delikta. Osnov pravne odgovornosti je u postojanju krivice, a objektivno postojanje delikta je samo povod za njeno utvrđivanje. Prema tome, krivica je subjektivna kategorija. Ona odražava unutrašnji psihološki stav učinioca delikta prema tom deliktu kao svom proizvodu, svom sopstvenom ostvarenju. Otuda krivica, krivnja ili skrivljenost za nastali delikt iz preduzete radnje predstavlja sadržinu pravne odgovornosti. Bez te sadržine, po pravilu, ne može biti primenjena sankcija za pravni delikt. Jer, ukoliko nema krivice nema ni odgovornosti kao subjektivnog elementa delikta. U takvom slučaju može postojati delikt samo u objektivnom, faktičkom smislu koji se ne može staviti na teret učinioca pošto mu se ne može prebaciti da je voljno odabrao to ponašanje, odnosno da je bio svestan ili mogao biti svestan da će iz radnje koju preduzima da proizađe zabranjena i štetna posledica. Odgovornost bez krivice je objektivna kategorija isto kao i sam delikt. Takva odgovornost za sam faktički čin radnje, koja može biti i nesvestan akt, i posledicu proizašlu iz nje, ne sadrži u sebi odnos čoveka prema delu kao svom proizvodu. Doduše, u pravu, domenu građanskopravnih odnosa, poznata je ta vrsta odgovornosti, tj. odgovornost bez krivice, ali ona predstavlja izuzetak. To nikako ne znači da je odgovornost isto što i sankcija.

Naime, postoje shvatanja prema kojima se odgovornost izjednačava sa sankcijom ili prema kojima je osnov odgovornosti u primeni sankcije. Ovakvo shvatanje se ne može prihvatiti. Pravna odgovornost nije primena i ostvarenje sankcije koja se vrši u određenom postupku. Sankcija nije osnov odgovornosti, ona nije njena baza iz koje ova izrasta. Takva koncepcija ima objektivistički karakter i realno nije tačna. Osnov za primenu sankcije treba tražiti u postojanju delikta kao onasnog i štetnog akta ljudskog ponašanja koje zbog toga pravo zabranjuje. Pored postojanja delikta treba da postoji još jedan uslov da bi sankcija mogla da bude primenjena. Taj uslov je odgovornost. Ako se odgovornost shvati kao subjektivni element delikta onda je i ona osnov primene sankcije ili bar njen neophodni uslov. Drugim rečima, nije sankcija osnov odgovornosti, već obrnuto odgovornost kao subjektivni element delikta je osnov za primenu sankcije. Sankcija je rezultat postojanja delikta i odgovornosti. Ona se ostvaruje pošto su ostvareni ovi prethodni uslovi. Prema tome ne postoje ni delikt ni odgovornost zbog postojanja sankcije, već obrnuto sankcija se primenjuje zbog njihovog postojanja.

Ovim kritičkim osvrtom ne poričemo činjenicu da su pravna odgovornost i pravna sankcija veoma usko, gotovo nerazdvojno povezane. Činjenica je da bez postojanja sankcije kao državne prinude sama odgovornost, tj. njeno utvrđivanje ne bi bilo od nekog većeg uticaja na suzbijanju vršenja delikata u sadašnjim uslovima društvenog života i stepena

društvene svesti. To, međutim, nikako ne znači da pravna odgovornost ne može postojati bez sankcije, odnosno njene primene. To je npr. slučaj kad postoje okolnosti koje isključuju primenu sankcije koje zakonodavac predviđa iz kriminalno-političkih razloga ili iz razloga celishodnosti.

Ako odgovornost kao subjektivna psihološka kategorija označava odnos učinioca delikta prema njemu kao svom ostvarenju, onda se taj odnos može ispoljiti kroz svet i volju. Da bi postojala krivica, odnosno skrivljenost za izvršeni delikt potrebno je da postoji mogućnost izbora ponašanja, tako da radnja bude izraz voljnog ponašanja. Drugim rečima, da je učinilac izvršio radnju koju nije morao da izvrši tj. koju je mogao i da ne izvrši. Ako je učinilac morao da izvrši radnju onda je ona izvan njegove volje, nije njegova nego tuđa i kao takva ne može imati uticaj na deliktanu odgovornost. U odnosu na posledicu takođe treba da postoji voljni ili svesni odnos ili bar mogućnost svesti da bi postojala krivica zbog koje se izvršiocu i stavlja na teret delikt i kao rezultat toga izriče i primenjuje sankcija. Pravna odgovornost se izražava kroz umišljaj i nehat. Međutim, treba reći da oblici umišljaja i nehata nisu kod svih vrsta pravne odgovornosti podjednako zastupljeni. Umišljaj odražava vojni odnos prema posledici tj. i radnja i posledica su izraz htenja, željenja ili pristajanja. Ustvari radnja je uvek hotimična dok posledica može biti izraz pristajanja. Kod nehatnog delikta takođe imamo voljnu radnju, ali u odnosu na posledicu nema voljnog elementa, već samo svesti ili mogućnost svesti.

Pravna odgovornost za izraženi delikt povlači pravnu sankciju. Pravna sankcija za razliku od drugih vrsta sankcija predstavlja prinudnu meru koju preduzimaju državni organi. Te mere imaju ili kazneni karakter, tj. karakter nanošenja izvesnog zla izvršiocu delikta ili pak karakter uspostavljanja ranijeg stanja, odnosno uspostavljanja narušenog prava, a time i odnosa. Kazneni karakter imaju krivične, administrativne i disciplinske mere, dok karakter uspostavljanja ranijeg stanja uglavnom putem poravnjanja imaju građanskopravne sankcije. Ova poslednja može se smatrati samo uslovno prinudnom merom, tj. samo tada i utoliko ukoliko prouzrokovalac štete neće istu da naknadi dobrovoljno, odnosno ne pristaje na sporazumno poravnanje sa oštećenim. Taj element sporazumnog utvrđivanja sankcije i njenog izvršenja kod ostalih vrsta pravne odgovornosti ne postoji. Naprotiv, kod svih ostalih vrsta odgovornosti, s obzirom na težinu delikta i stepen krivice, predviđena je od strane zakonodavca ili drugog organa vrsta sankcije, njen iznos u određenom rasponu ili pak fiksno, način njenog utvrđivanja i izricanja i, najzad, način njenog izvršenja. Takav način utvrđivanja, izricanja i primene sankcije u domenu građansko-pravne odgovornosti je izuzetak, a ne pravilo.

Na osnovu svega što je napred izloženo može se zaključiti da pravna odgovornost kao jedinstvena kategorija ne postoji. Postoje pojedine vrste pravne odgovornosti kroz koje se ova izražava kao opšta kategorija. Koja i koliko će vrsta pravne odgovornosti postojati zavisi od toga kako je izvršena deoba pravnih delikata.

Naše pravo poznaje sledeće vrste pravne odgovornosti: krivičnu, administrativnu, disciplinsku, odgovornost za privredne prestupe, pravno-političku i građansku odgovornost. Sve ove vrste odgovornosti povezane su ta-

ko da čine sistem pravne odgovornosti. Naravno ovu povezanost ne treba shvatiti tako da tamo gde prestaje jedna počinje druga, tj. da se jednostavno nadovezuje jedna na drugu. Odnos između ovih vrsta nije jednostavan. On liči na krugove koji su razmešteni tako da se negde poklapaju, negde presecaju, a negde samo dodiruju. To znači da se pri postojanju jednog delikta izvršenog od jednog subjekta neke od njih međusobno isključuju dok se druge kumuliraju tj. postoje nezavisno jedna od druge. Po pravilu, krivična, administrativna (prekršajna) i odgovornost za privredni prestup se međusobno isključuju po principu prioriteta koji proizilazi iz karaktera same odgovornosti i težine sankcije sa posledicama koje proizvodi za učinioca. Sve ostale mogu nezavisno postojati tj. uporedo sa nekom od navedenih kaznenih odgovornosti tako da se u izvesnom smislu kumuliraju. Tako ako izvršeni delikt predstavlja istovremeno i krivično delo i privredni prestup ili krivično delo i prekršaj onda će izvršilac odgovarati samo za krivično delo, a ne i za privredni prestup odnosno prekršaj. Ako delikt ne predstavlja krivično delo izvršilac će odgovarati za privredni prestup, odnosno prekršaj. Krivična odgovornost je ovde primarna, dok su ove subsidijarne. Međutim, postojanje bilo koje od ovih odgovornosti ne isključuje niti apsorbuje postojanje neke od ostalih vrsta pravne odgovornosti, ukoliko se one pojave. Tako, ako je ostvaren takav delikt koji predstavlja krivično delo ali kojim je narušena i radna disciplina i naneta šteta imovini trećeg lica istovremeno će postajati i krivično delo i disciplinski prestup i građanskopravni delikt, pa će analogno tome postojati i sve ove vrste odgovornosti. Isto tako, nezavisno postojanje ima i pravno-politička odgovornost. Onda može postojati uz bilo koju drugu vrstu odgovornosti. Tako, određena politička delatnost može biti kvalifikovana od strane zakonodavca kao krivično delo protiv naroda i države, tj. kao krivično delo najteže vrste, ali ova, po pravilu, ne isključuje političku odgovornost koja uglavnom prethodi krivičnoj ali joj može biti i paralelna. Međutim, treba imati u vidu da je ovaj sticaj odgovornosti različitih vrsta pri postojanju jednog delikta samo mogućnost, ali ne i nužnost. To znači da sve ove vrste mogu, kod izvršenja jednog delikta, da postoje istovremeno, sve ili neke od njih, ali ne moraju. Njihova nezavisnost je zapravo u tome što svaka od njih, može postojati sama za sebe ali isto tako i onda kada postoje i druge vrste koje imaju različiti karakter dejstva. Prema tome, isključuju se samo one koje imaju isti karakter dejstva kao što su kaznene odgovornosti, jer postoji jedna vrsta prividnog sticaja na bazi subsidijariteta.

Kada smo govorili o pravnoj odgovornosti posmatrali smo je kao psihološku kategoriju čiju sadržinu predstavlja krivicu koja se sastoji u svesti da je učinjeno nešto što nije smelo biti učinjeno i osećaju nelagodnosti zbog takvog akta. Pored ovakvog subjektivnog karaktera odgovornosti imamo i objektivni karakter odgovornosti tj. predpostavljenju i kaznalnu odgovornost. Ako je sadržina odgovornosti svesni i voljni odnos prema delu onda je subjektivna odgovornost prava odgovornost dok bi objektivna odgovornost bila kvazi odgovornost, jer je to odgovornost po predpostavci ili po nuždi, tj. odgovorenost bez krivice. Prema tome, pravna odgovornost po svojoj suštini može biti dvojake prirode: odgovornost na bazi krivice i odgovornost bez krivice.

Odgovornost na bazi krivice postoji u odnosu na fizičko lice kao prouzrokovaca delikta kod svih vrsta pravne odgovornosti. Otuda mi i smatramo da je subjektivna osnovna, objektivna dopunska u oblasti pravnih, posebno građanskopravnih i privrednopravnih odnosa gde se uglavnom i primenjuje.

Kod svih vrsta odgovornosti gde je kazna jedina ili glavna sankcija, a radi se o fizičkom licu kao izvršiocu delikta, utvrđivanje krivice je *conditio sine qua non* za njenu primenu. To nije slučaj u oblasti kaznenog prava, već i u ostalim granama prava. Ipak između kaznenog, prvenstveno krivičnog i građanskog prava postoje neke bitne razlike u pogledu stepenovanja krivice, odnosno u potrebi postojanja određenog stepena krivice za primenu sankcije. U krivičnom pravu izričito i precizno su određena ne samo krivična dela i kazne, već i stepen vinosti kao uslov za primenu pojedinih kazni. Ako nema tog stepena krivice onda nema ni tog krivičnog dela. U tom slučaju postoji ili neko drugo, po pravilu, neko lakše ili pak uopšte nema krivičnog dela. Prema tome, ovde stepen vinosti može biti jedan od uslova za postojanje ili nepostojanje određenog krivičnog dela kao i okolnost kod odmeravanja kazne. Znamo da je za postojanje nekih krivičnih dela potrebna i namera kao kvalifikatorna okolnost tj. potrebna je kvalifikovana odgovornost. Takvo preciziranje stepena krivice u ovoj grani prava neophodno je s obzirom na princip zakonitosti i potrebe rangiranja dela po težini na bazi sveukupnosti uslova kako objektivnih tako i subjektivnih, jer se radi o najtežoj vrsti delikta.

U drugim granama prava, odgovornost i primena sankcije nisu po pravilu, vezane za određeni stepen krivice, već za postojanje krivice uopšte, bez obzira na njen stepen. Tako, npr. za postojanje građanske odgovornosti dovoljno je postojanje krivice kao takve u bilo kom stepenu. Doduše stepen krivice i ovde može, u izvesnim slučajevima, biti od značaja kod izricanja sankcije, ali ne i uslov za njenu primenu. Krivica se u ovoj oblasti prava određuje na uopšteni način analogno generičnom određivanju delikta, tj. određivanju po vrsti a ne pojedinačno. Treba, međutim, imati u vidu da to nikako ne znači da se utvrđivanje stepena ne vrši u konkretnim slučajevima. Naprotiv, stepenovanje krivice je u oblasti građanskog prava šire pa i preciznije razrađeno, naročito u domenu nehata, nego u drugim oblastima. I disciplinska odgovornost u klasičnom vidu, analogno građanskoj odgovornosti, primenu sankcije vezuje za postojanje krivice u bilo kom stepenu. Tek od 1965. godine naše zakonodavstvo čini zaokret time što ističe zahtev da je za postojanje disciplinske odgovornosti i primenu disciplinske mere potrebna namera ili krajnja nepažnja kod izvršioaca delikta. Traži se, dakle umišljaj (*dolus*) ili grubi nemar (*cupla lata*) da bi postojala odgovornost.¹⁴

Subjektivna odgovornost je zasnovana na postojanju krivice, i to svoje a ne tuđe. Suprotno njoj, objektivna odgovornost je odgovornost bez krivice. Ona se može pojaviti kao odgovornost: za tuđu krivicu, za pretpostvljuenu krivicu i za samo prouzrokovanje delikta gde nema ničije i nikakve krivice. Kao što smo već rekli, objektivna odgovornost se u svim ovim vidovima pojavljuje u građanskopravnoj i privrednopravnoj oblasti, tj. u sveri imovinskih odnosa. Tako, odgovornost za tuđu krivicu za tzv. pre-

14. Vidi: čl. 97 Osnovnog zakona o radnim odnosima od 1966. godine

nesenu krivicu postoji u slučaju kada radnik određene radne organizacije prouzrokuje namerno ili grubom nepažnjom štetu nekoj drugoj organizaciji ili fizičkom licu onda će njegova radna organizacija odgovarati za takvu štetu kao da ju je sama skrivila i ako na njenoj strani krivice nema.¹⁵ Organizacija, dakle, odgovara za krivicu drugog i ne može se osloboditi dokazivanjem da nije kriva za prouzrokovanu štetu od strane njenog radnika. Odgovornost za pretpostavljenu krivicu imamo po Zakonu o štampi. Kao što je poznato ovde odgovara urednik, odnosno stampar ako pisac članka nije poznat, ako je napis objavljen bez njegovog znanja ili dozvole i ako nije dostupan. Prema tome, ako su ovi uslovi ispunjeni krivica se predpostavlja tako da nije dozvoljeno dokazivanje da nje nema. U oblasti kaznenog prava ovaj oblik objektivne odgovornosti postoji kao izuzetak, kao uslov za kažnjavanje fizičkih lica. Najzad, kauzalna objektivna odgovornost tj. odgovornost za samo ostvarenje delikta je zastupljena u oblasti imovinskog i privrednog prava i to, pre svega, u domenu delatnosti koje nose povećanu opasnost po okolinu.¹⁶

Kada je reč o delatnostima koje su same po sebi opasne, treba reći da će njih biti sve više sa sve većom mehanizacijom i automatizacijom rada i da će time i opasnost po život ljudi, njihov telesni integritet i imovinska dobra biti takođe sve veća. Naime, brz tehnički progres smanjuje fizički napor i olakšava rad, podižući njegovu produktivnu moć, što sa svoje strane dovodi do poboljšanja uslova života i podizanja standarda širokih masa, ali isto tako on dovodi i do povećanja opasnosti po ljudski život i druga čovekova i društvena dobra. I upravo zbog te povećane opasnosti u pojedinim proizvodnim i drugim delatnostima, postoji zahtev za što efikasnijom zaštitom dobara od svakodnevnih rizika. Taj zahtev nalazi svoj odjek u proširenju obima objektivne odgovornosti kao uslova za primenu imovinsko-pravne sankcije. To proširenje dejstva objektivne odgovornosti izaziva sa svoje strane zahtev za sužavanjem dejstva subjektivne odgovornosti kao kategorije koja je u savremenim uslovima u pojedinim oblastima života i rada prevaziđena. Ovakvo stanovište nije zastupljeno samo u oblasti imovinskog i privrednog prava, već ima svojih pristalica i u oblasti krivičnog prava. Kad ovo kažemo imamo u vidu jednu savremenu tendenciju ponovnog uvođenja objektivne odgovornosti za sve delikte koji proizilaze iz ljudskih radnji u obavljanju opšte opasnih delatnosti, a gde je najčešće nehat uslov za primenu krivične sankcije¹⁷). Protagonisti ove tendencije u savremenom krivičnom pravu, priznali to ili ne polaze od starih pozitivističkih koncepcija dodajući im neke nove varijante o međusobnom uticaju opasnog stanja i opasne situacije. Po mišljenju protagonista objektivne odgovornosti, njenim uvođenjem u oblast krivičnog prava, došlo bi do povećanja ljudske pažnje, do izbegovanja opasnih situacija koje nose veliki rizik po najvažnija ljudska dobra što bi realno delo-

15. V. isto tako čl. 97 OZR

16. Dr. A. Goldštajn: Kauzalna deliktna odgovornost privrednih organizacija za službenike i radnike, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4/1953, str. 320 i dalje. Dr. V. Krulj: Materijalna odgovornost radne organizacije za štete koje pričinu radnici trećim licima, Materijal sa Simpozijuma u Opatiji, 1968, str. 148 dalje.

17. Vidj: R. Legros: Considérations sur les délits d'imprudence; Revue de droit pénalet de criminologie, 1958, N. 2.

valo preventivno, tj. porasla bi moć prevencije nad potrebom za kažnjavanje.¹⁸).

Međutim, bez obzira na nužnost postojanja objektivne odgovornosti, pa i njenog proširenja u oblasti imovinskih i privredno-pravnih odnosa, subjektivna odgovornost — kao socijalno-etička i psihološka kategorija — mora i dalje ostati kao uslov za primenu kazne kao retributivne mere. Kazna predpostavlja postojanje prekora a suština prekora je krivica kao svesno i voljno prouzrokovanje štetne i zabranjene posledice. Najmanji stepen krivice na koji može da se zasnuje prekor i primeni kazna jeste postojanje svesti ili bar njena mogućnost u odnosu na posledicu. A tu prestaje svaki trag krivice i ulazimo u sveru objektivne odgovornosti gde ostaje samo prouzrokovanje. Van krivice kao socijalno-etičkog i moralnog elementa delikta, odgovornost kao neka konstrukcija nužnosti života za primenu kazne gubi smisao. Upravo zbog toga objektivna odgovornost kao nužni izraz rizika od povećanja opasnosti ne može biti uslov za kažnjavanje. Krivica, odnosno vinost, kao subjektivni element je ono što čini prekor realnom snagom koja može da utiče na psihološku ličnost izvršioca delikta da on menja odnosno usklađuje svoje ponašanje sa društvenim zahtevima izraženim u pravilima ponašanja. Najzad, da kažemo i to da se vinost, o kojoj smo govorili kao psihološkoj kategoriji, nikako ne izjednačava sa psihološkom ličnošću izvršioca delikta.¹⁹ To su dve veoma povezane i bliske, ali ipak različite kategorije. Vinost je ovde posmatrana kao psihički odnos izvršioca prema radnji i posledici kao društveno opasnoj, odnosno štetnoj promeni u spoljnom svetu zbog čega je ona i zabranjena normama društva. Bez tog odnosa o štetnosti i zabranjenosti određenog ponašanja i sopstvene moći ličnosti da sebe natera da to ne čini nema ni odgovornosti.

Završavajući izlaganje možemo zaključiti da je odgovornost istovremeno društvena i ljudska, opšta i individualna kategorija. Odgovornost postoji samo u društvu i za čoveka i to u odnosu na svakog drugog čoveka, pojedinca, grupe ljudi i zajednice u celini, kao i ovin prema njemu. Kao društvena kategorija ona je garant za pravilno odvijanje postojećih odnosa, regulisanim brojnim normama različite vrste, a time i garant za dalji razvoj društva. Kao društvena kategorija ona se odrazava u čoveku kao članu društvene zajednice, postojući element njegove svesti, a preko ove i deo njegove psihološke ličnosti. I baš zato što postaje element svesti ona može da vrši ulogu cenzora i korektora ponašanja svakog pojedinca nagneći ga, grizom savesti ili prekorom i pretnjom o primeni sankcije, od strane društva odnosno njegovih organizovanih institucija, da menja svoje ponašanje saglasno zahtevu zajednice odnosno društva. To je uprošćeni mehanizam dejstva svake odgovornosti kojim ona štiti društvo od deliktnog ponašanja.

18. V. Dr. F. Bašić: Krivično pravo — Opšt del, Skopje, 1972, str. 345, 347, Dr. Lj. Bavcon: Nehat kao oblik vinosti u savremenom krivičnom pravu, JRKKP br. 4/1964, posebno str. 201-202.

19. Vidi: N. Srzentić — Dr. A. Stajić: Krivično pravo — Opšti deo, Beograd, 1961, str. 209, Dr. F. Bašić: citirano delo, str. 352-357.

La responsabilité et les sortes de responsabilité dans notre société contemporaine

R é s u m é

Dans cet article l'auteur examine d'une manière complexe le problème de la responsabilité en tant que catégorie sociale, les formes de son action, c'est-à-dire les sortes de responsabilité et leur transformation en responsabilité sociale directe qui s'ensuit du caractère de la société d'autogestion.

En examinant la notion générale de la responsabilité il la définit en tant que rapport conscient envers les valeurs sociales que possède chaque société et sans lesquelles elle ne peut pas exister en tant que collectivité humaine organisée. La responsabilité repose sur la capacité de l'homme en tant qu'être social conscient de pouvoir distinguer l'utile de ce qui est nuisible, l'honnête du malhonnête et en conséquence ce qui est permis de ce qui n'est pas permis. Et justement en raison de cette capacité de l'homme, la responsabilité est la reddition de comptes des individus ou des groupes d'hommes de leurs comportements aux autres individus, c'est-à-dire aux groupes ou à la collectivité sociale tout entière qui ne sont pas en conformité avec les règles sociales de comportement et de subir les conséquences de la condamnation sociale à cause de pareils comportements. Il n'y a pas de responsabilité sans une sorte de condamnation en tant que son corrélatif. Cette condamnation s'exprime le plus souvent dans la sanction qui représente la réaction de la société, c'est-à-dire de la collectivité déterminée.

La responsabilité est une catégorie sociale, car elle existe seulement dans la société humaine et hors d'elle elle n'existe pas. Mais elle est aussi une catégorie psychologique, car elle se reflète à travers la conscience et la volonté de l'homme et c'est pourquoi elle constitue une partie de la personnalité de l'homme tant comme être psychologique que comme être social. Dans chaque responsabilité il y a deux sujets: le sujet qui répond et le sujet devant lequel on répond. Du fait devant qui on est tenu responsable, c'est-à-dire qui condamne au nom de la société pour le comportement illicite, comment il l'exécute et quelle est la sanction qu'il prononce, dépendent les formes et les sortes de la responsabilité. Vu que la responsabilité est une catégorie sociale, elle a un caractère de classe, comme la société même. Cela est prouvé aussi par son importance sociale. En effet, dans sa fonction elle sert de garant à la conservation des valeurs sociales et d'une harmonie des rapports, car elle apparaît comme un sentiment de circonspection et d'auto-contrôle de l'homme dans son comportement.

Etant donné que pas une société ne peut exister sans un certaine forme de responsabilité, cela signifie que de même la société d'autogestion ne peut pas exister. Au contraire, vu que la société d'autogestion représente une forme supérieure de la collectivité organisée elle doit avoir la responsabilité qui sera généralement admise et qui comme telle devra jouer le rôle de correctif moral du comportement en conformité avec les nécessités sociales. Le mécanisme de cette responsabilité d'autogestion consiste dans le sentiment que chacun devra rendre compte devant tous et à tout le monde, de même qu'à soi-même, de son travail et de son comportement.

Dans la deuxième partie de cet article l'auteur examine les sortes classiques de la responsabilité, c'est-à-dire la responsabilité morale, politique et juridique en leur ajoutant la responsabilité directe, c'est-à-dire la responsabilité d'autogestion.

La responsabilité morale est le fondement et le foyer de toute responsabilité. Sans elle il est peu probable que les autres sortes de responsabilité seraient efficaces. La morale même est l'élément essentiel de toute société et c'est pourquoi chaque société a sa morale. La morale sociale est le reflet du caractère de classe de la société et de l'idéologie gouvernante et des buts qu'elle s'est posés. Outre cette morale sociale il y a aussi d'autres sortes de morale, telles que la morale générale humaine, la morale de groupe et la morale personnelle. Toutes ces sortes de morale ont une importance considérable pour la société déterminée et en conséquence une grande importance de la responsabilité morale.

La responsabilité politique se trouve entre la responsabilité morale et la responsabilité juridique et c'est pourquoi elle contient les éléments de toutes les

deux, mais elle ne coïncide ni avec l'une ni avec l'autre. La responsabilité politique résulte de l'inobservation des normes que les organisations sociales et politiques créent et appliquent à la différence des normes morales que crée la société désorganisée et »diffuse«. Elle consiste dans la reddition de comptes à cause du travail inefficace, de l'inexécution des devoirs posés ou si leur exécution est effectuée contrairement à la plate-forme politique adoptée, à cause de l'inobservation des formes de travail déterminées, de l'indiscipline etc. A la différence de la responsabilité juridique, qui est »automatisée«, et pour la détermination de laquelle il y a une procédure spécifiée par la loi, la responsabilité politique est élastique et flexible car elle dépend du but poursuivi. D'autre part, à la différence de la responsabilité morale, la responsabilité politique est organisée de telle sorte que les sanctions sont prévues ainsi que les organes qui les prononcent.

La responsabilité directe ou d'autogestion est une catégorie extrajuridique qui s'ensuit du système de l'autogestion. Elle résulte de la socialisation non seulement des moyens de production mais aussi du travail même, dont les exécuteurs de ce travail disposent des résultats du travail. Cette responsabilité existe et elle est effectuée hors du monopole du pouvoir, c'est-à-dire des organes d'Etat, dans les organisations d'autogestion même. Elle a certains éléments de la responsabilité morale et de la responsabilité politique, mais elle diffère de celles-ci car elle est liée à toute l'activité des travailleurs en tant que producteurs et autogestionnaires dans l'organisation de travail d'autogestion. Dans la réglementation normative elle se sert toujours de la technique du droit et elle s'appuie sur elle en transformant le droit en règlement d'autogestion. La preuve en est que nous avons maintenant les nouveaux actes normatifs d'autogestion tels que les ententes et les accords sociaux par lesquels est remplacée la réglementation légale des rapports. De l'avis de l'auteur, c'est la voie de la transformation du droit en réglementation sociale d'autogestion, la voie de sa socialisation et de son dépérissement. Cette responsabilité peut être interne, c'est-à-dire au sein de l'organisation d'autogestion même, et externe quand on répond à une plus large collectivité d'autogestion.

Enfin, l'auteur examine la responsabilité juridique en tant que responsabilité la plus efficace de la société de classe qui joue un grand rôle dans le socialisme et même dans le socialisme d'autogestion, en protégeant le développement de l'autogestion et la responsabilité d'autogestion dans laquelle se transformera aussi la responsabilité juridique. D'autre part, l'auteur examine la responsabilité en tant que catégorie subjective, morale et psychologique en affirmant qu'il n'y a pas de vraie responsabilité là où il n'y a pas de faute qui constitue son essence. La responsabilité objective, qui résulte du risque de l'augmentation des activités dangereuses, est une nécessité de la vie contemporaine dans le domaine du droit civil et du droit économique, mais elle ne peut pas être le fondement pour la punition. Là où règne la nécessité, et non point la détermination pour la conséquence ou si celle-ci n'a pas été prévue, il n'y a pas de vraie responsabilité. C'est la quasi-responsabilité. C'est pourquoi, selon l'auteur, il n'y a pas de justification pour l'introduction de cette responsabilité dans le droit criminel.